

identifies in one time period. The opposition has been found out to be expressed either explicitly, or implicitly, advantageously by means of simple and complex sentences.

Keywords: contrast, opposition, contradiction, implicitness, explicitness.

Деменчук О. В.
Рівненський державний гуманітарний університет

ТИПИ І СТРАТЕГІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ В АСПЕКТІ МІЖМОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті схарактеризовано типи і стратегії семантичної деривації лексики в аспекті міжмовних досліджень. На матеріалі перцептивної лексики української, польської та англійської мов розкрито особливості динаміки розвитку семантичної парадигми лексики в зіставному аспекті. Обґрунтовано методологічну релевантність використання поняття “модель ситуації” як tertium comparationis у зіставленні семантичної деривації лексики. Установлено типи відповідностей (подібностей та розбіжностей) реалізації механізмів і стратегій семантичної деривації лексики у близько- та віддаленоспоріднених мовах.

Ключові слова: семантична деривація, ситуація, учасник (актант), перспектива, профіль.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки ефективність розв’язання будь-якої проблеми значною мірою залежить від того, наскільки всебічно дослідник проводить аналіз мовного явища, зважаючи інколи не стільки на власне лінгвістичну характеристику об’єкта дослідження, скільки на його гносеологічну властивість бути елементом мовної когніції, що відображає особливості природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, специфіку її мисленневих стратегій тощо. Представляючи когнітивний (у широкому сенсі) вимір об’єкта дослідження, такого типу характеристики засвідчують його динамічний потенціал, який у сфері лексичної семантики набуває іпостасі теоретичного конструкта під назвою **семантична деривація**.

Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації, оскільки фіксує “стійкі асоціації, пов’язані з уявленням про явище, яке позначає слово” [14, с. 193]. З цього погляду семантична деривація не зводиться лише до феномену синхронної полісемії (багатозначності, що засвідчує статичне поєднання твірного та похідного значень – пор. концепцію “семантичних містків” у [18]), оскільки окрім тривіального поєднання смислових компонентів враховує також різного типу актантні перетворення, такі, як деагентивація, діатетичний зсув, категоріальний зсув тощо. “Перехід від дослідження регулярної багатозначності до дослідження семантичної деривації пов’язаний з усвідомленням того, що відношення між двома значеннями багатозначного слова зазвичай несиметричні: одне з них є мотивуючим, або твірним, а інше – мотивованим, або похідним. Порівняно з аналізом регулярної багатозначності, у встановленні відношень семантичної деривації додається ще два кроки – ставиться питання про напрям відношень похідності між значеннями і про правила переходу від твірних значень до похідних” [13, с. 12].

Актуальність теми статті зумовлена необхідністю поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем близькоспоріднених мов, що пов’язане з усвідомленням і визнанням факту функціональної та когнітивної природи мови загалом.

Дослідження семантичної деривації лексики, які проводяться в межах функціональної та когнітивної лінгвістики, ставлять за мету описати *типи* або *способи переходу від одного значення до іншого*. При цьому наголошується, що способи переходу однакові для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми [12, с. 384]. З цієї перспективи не принципово, чи семантична деривація розглядається в аспекті схеми Є. Куриловича (презумпція дериваційного зв'язку окремих значень із “головним (вихідним) значенням” [6, с. 78]), чи схеми Р. Якобсона (презумпція виведення окремих значень із загального значення (інваріанта) [15, с. 133]), оскільки важливішим є завдання з'ясувати загальні когнітивні механізми, які лежать в основі семантичної деривації. Доцільним у цьому сенсі було введення поняття концептуальної схеми – конструкта, який представляє різні значення багатозначного слова як єдине ціле. “Концептуальна схема вміщує уявлення про конструктивні елементи тієї або іншої концептуальної конфігурації; вона може співвідноситися із значенням не лише однієї мовної одиниці, а й також синонімічного ряду; ряду похідних слів різних частин мови, що перебувають у відношенні перекладної еквівалентності” [2, с. 584]. Така точка зору корелює з ідеєю системності семантичної деривації лексики, що в аспекті міжмовних досліджень потребує з'ясування особливостей семантичного потенціалу слів та динаміки розвитку їх семантичної парадигми в близькоспоріднених та неспоріднених мовах.

Мета статті – виявити типи і стратегії семантичної деривації лексики у слов'янських і германських мовах.

Завдання:

– розкрити особливості динаміки розвитку семантичної парадигми лексики та визначити типи і стратегії семантичної деривації лексики в аспекті міжмовного зіставлення;

– установити типи відповідностей (подібностей та розбіжностей) реалізації семантичної деривації лексики у близькоспоріднених мовах;

– визначити перспективи подальших досліджень семантичної деривації лексики.

Міжмовний аналіз семантичної деривації лексики ґрунтується на зіставному підході, який має на меті встановлення відповідностей (подібностей та відмінностей) типів і стратегій семантичних переходів між значеннями лексики у близькоспоріднених мовах. Семантичний перехід – це “зв'язок між двома різними значеннями полісемічного слова або між значеннями одного й того ж слова в різні моменти його історії. Зв'язок полягає в тому, що два значення виражені в межах одного слова, тобто між ними є відношення семантичної деривації” [2, с. 399].

Методика міжмовного зіставлення семантичної деривації лексики орієнтується на низку припущень: а) семантика лексики кодує інформацію про особливості пізнання світу людиною у форматі концепту ситуації; б) концепт ситуації – це лексичне відображення (у кожній мові) певного фрагмента дійсності; в) концепт ситуації багатовимірний і відтворює результат концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в перспективі різних варіантів світопізнання людини; г) багатовимірність концепту ситуації передбачає різні способи його лексичного відображення; г) концепт ситуації має властивість внутрішнього (реалізованого в межах заданого концепту) та зовнішнього (спрямованого до меж іншого концепту) розширення; д) існують подібності та відмінності в мовній концептуалізації (лексикалізації) певної ситуації або її фрагмента.

В аспекті названих припущень процедура міжмовного зіставлення семантичної деривації лексики передбачає встановлення відповідностей (подібностей і

розбіжностей) реалізації механізмів і стратегій розширення “концепту ситуації”. Зазначимо, що коли йдеться про “концепт ситуації”, то до уваги береться “не ситуація з реального життя, тобто не стан справ у світі, а ситуація, взята у строгому вигляді, в якому вона передається мовою і відображається у допустимих вживаннях лексеми” [3, с. 53]. Ситуація – це результат осмислення певного фрагмента дійсності. “Задати якусь концептуалізацію і значить, у певному сенсі, створити саму ситуацію (ситуація і фрагмент дійсності – не одне й те ж)” [11, с. 156]. Представники функціонального синтаксису [20, с. 82] використовують у цьому випадку поняття “стан справ (state of affairs)”, наголошуючи, що “ситуація має лише непряме відношення до того, що мовець хоче висловити, оскільки він завжди обмежує і тлумачить ситуацію, враховуючи свої комунікативні потреби” [10, с. 26].

Репрезентативність семантики лексики у форматі концепту ситуації зумовлює вибір основи зіставлення, *tertium comparationis*. Ми обстоюємо ідею використання **моделі ситуації** як *tertium comparationis* у зіставленні семантичної деривації лексики у близькоспоріднених мовах. Доцільність використання моделі ситуації як основи зіставлення зумовлена чинником універсальності концептуалізації ситуації, її схематизації в аспекті базових когнітивних стратегій виокремлення, фокусування уваги, дефокусування тощо. “При будь-якій концептуалізації фрагмента дійсності одні аспекти реальності акцентуються, актуалізуються, інші затушовуються, йдуть у фон: відбувається схематизація реальної дійсності” [11, с. 157].

Як метамовний конструкт, модель ситуації виявляє ознаки пропозиціональної функції, в якій аргументи представляють результат осмислення суб’єктом когніції об’єкта пізнання, а предикат – когнітивне уявлення про сам акт цього осмислення, див. [16, с. 33]. З цього погляду модель ситуації представляє зміст лексики як реалізацію відношень ключових учасників ситуації. Зокрема, зміст концепту перцептивної ситуації визначають учасники “суб’єкт сприйняття” та “об’єкт сприйняття”, ситуації переміщення – учасники “траєкторія”, “початкова точка” та “кінцева точка”, ситуації місцезнаходження – учасник “місце” і т. ін. Будь-яка з цих ситуацій осмислюється як така (вибудовує свій концептуальний профіль) лише в **перспективі** певної пізнавальної (чуттєвої або ціннісної) позиції суб’єкта когніції. Зокрема, ситуація кваліфікується як перцептивна, якщо суб’єкт розглядає її в перспективі наочного сприйняття, як ситуація переміщення, якщо суб’єкт ідентифікує зміну місцезнаходження об’єкта, як ситуація місцезнаходження, якщо у фокусі уваги положення об’єкта і т. ін. Зазначимо, що будь-яка з цих ситуацій “за умовчанням (за домовленістю)” може бути представлена як вихідна у тому сенсі, що може слугувати точкою відліку для іншої ситуації – цільової.

У теорії багатозначності питання вихідної ситуації пов’язане з питанням базової структури (конфігурації) мовної одиниці та реалізації наряду відношення похідності між значеннями мовної одиниці, див. [5, с. 136; 11, с. 158; 19, с. 11].

Базова структура осмислюється як показник прототипної ситуації – стану справ, який *in potentia* містить усю інформацію, необхідну для вивершення цільової ситуації. “Саме від того, що людина спроможна “побачити” в прототипній ситуації, що вона може з неї дістати, залежить, на які інші ситуації це слово можна розповсюдити, тобто, в остаточному підсумку, які в ньому будуть похідні значення” [8, с. 57]. Інтерпретація прототипної ситуації передбачає “підгін” семантики мовної одиниці обраної структури (конфігурації) під концептуальну схему типового стану справ. Пор.: “Семантика дієслова з самого початку “розрахована” на певний тип об’єктів і узгоджена з ним. У ситуації, що відповідає базовому значенню дієслова, може брати участь аж ніяк не будь-який об’єкт, а об’єкт, що задовольняє певним обмеженням”

[7, с. 26]. Такого типу обмеження становлять частину знань людини про ситуацію. “В модель ситуації ці знання потрапляють завдяки людині: людина “помічає”, фіксує не лише ті аспекти ситуації, які перебувають у фокусі та відповідають меті впливу на об’єкт, а й багато інших речей, які згодом стають джерелом похідних значень” [там само, с. 40]. З цього погляду модель прототипної ситуації представляє ситуацію як конфігурацію альтернативних ієрархічно упорядкованих фрагментів, які ми вибудовуємо (*construe*) відповідно до логіки нашого життєвого досвіду. На рівні семантики слова або класу слів такі фрагменти формують набір спільних семантичних компонентів, які й визначають конфігурацію концепту прототипної ситуації. Так, модель прототипної ситуації контактних (тактильних) номінацій виявляє такий набір спільних семантичних компонентів: а) Об’єкт має перцептивну (тактильну) властивість – зовнішню (фактурну) якість, пор.: укр. *шорстка долоня*; пол. *szorstka dłoń*; англ. *rough hands*, або внутрішню (консистентну) якість, укр. *крихкий матеріал*; пол. *kruchy lód*; англ. *friable rock*; б) (тактильна) властивість Об’єкта повною мірою виявляється при безпосередньому контакті з Суб’єктом, пор.: укр. *твердий на дотик диван*; пол. *kanapa twarda przy dotknięciu*; англ. *The top blankets on the bed were very rough in touch*; в) контакт Суб’єкта з Об’єктом є динамічним і здійснюється у Спосіб переміщення Суб’єкта вздовж Об’єкта – погладжування, прикладання фізичного зусилля – натискання і т. ін., пор.: укр. *Погладив долонею шорсткий і холодний камінь*; пол. *Czuł, że dotyk jest szorstki*; англ. *He slowly ran his right palm along the rough surface*; г) контакт Об’єкта з Суб’єктом може здійснюватися в Спосіб фізичного впливу Об’єкта на Суб’єкт, пор.: укр. *М’який матрац муляв гірше за бамбукове ліжко в старого Педро*; пол. **dotknięcie ostrego noża**; англ. **sharp pricks feeling on body** і т. ін.

Як можна зауважити, прототипна ситуація представляє сценарій у тій послідовності, яку ми логічно вибудовуємо відповідно до нашого життєвого досвіду: ми усвідомлюємо, що початково предмет має певну тактильну властивість, і контакт із таким предметом викликає у нас певну чуттєву реакцію, яка відповідає заданим фізичним характеристикам цього предмета. Логіка така: ми б не знали про тактильні відчуття, які викликає той чи інший предмет, якби не було самого предмета, і, найосновніше, якби не було контакту з цим предметом. Однак не менш логічною є зворотна послідовність: предмет має такі тактильні (фізичні) характеристики, оскільки ми самі йому приписуємо ці характеристики на підставі наших тактильних відчуттів. Саме така послідовність вважається пріоритетною при тлумаченні основного значення перцептивних прикметників. “У експерієнціальних прикметників антропоцентричність (зв’язок з людиною) закладена вже у вихідному, основному значенні, оскільки експерієнціальні прикметники позначають такі властивості предмета, які ДІЮТЬ на людину і викликають у неї ВІДЧУТТЯ, РЕАКЦІЮ. <...>. Що таке *гіркі ліки*? Це така речовина, яка, потрапляючи у рот, викликає відчуття гіркоти. Звісно, у гіркої речовини є якісь хімічні властивості, які й викликають відповідну реакцію. Причому “в житті” саме ці незалежні від людини властивості є первинними. Однак у мові ситуація зворотна: спочатку людина усвідомлює свою реакцію, відчуття, а потім характеризує предмет через це відчуття, приписуючи йому відповідну ознаку” [7, с. 281]. Варто зазначити, що існує також певна традиція приписувати характеристики вихідної тій ситуації, в якій учасники виявляють ознаки так званих “органічних” станів. “Органічний стан внутрішньо притаманний значенню предиката: відповідна ситуація осмислюється як така, що є невід’ємною характеристикою його основного партиципанта, яка не виникла в результаті якоїсь іншої події (*камінь важкий, трава зелена*). Похідні стани, навпаки, осмислюються як такі, що отримані в результаті здійснення певного процесу або дії” [5, с. 136].

Ми дотримуємося позиції, що на роль вихідної може претендувати будь-яка ситуація. Все залежить від того, як початково осмислюється сама ситуація, який її поточний профіль – напр., експерієнціальний (інформаційний) чи фізичний (енергетичний). Пор. “Для мовця, який обирає при вираженні своєї думки одну з альтернативних конструкцій, неістотна їх первинність або непервинність: у будь-якому випадку він обирає ту, яка найточніше відповідає його комунікативним [додамо номінативним – *О.Д.*] цілям у певній мовленнєвій [додамо пізнавальній – *О.Д.*] ситуації” [10, с. 85]. При цьому напрям семантичної похідності відображатиме не стільки первинність базової структури відносно структури цільової, скільки засвідчуватиме її “пріоритетність” – властивість слугувати відправною точкою деривації. Так, ситуація “занурення” може бути альтернативно осмислена як у фізичній (*зануритися у морську безодню*), так і експерієнціальній (*зануритися у думки*) перспективі. Важливіше, однак, пам’ятати, що надання одній із ситуацій статусу вихідної, а іншій, відповідно, похідної, матиме наслідком специфічний вектор дериваційного зв’язку (напрямку семантичної похідності), зумовлений чинником “комплектації” прототипної ситуації. З цього погляду вихідна фізична ситуація “занурення”, очевидно, повинна бути осмислена в перспективі ситуацій “поведінкового занурення” (*занурився в працю*), “фізіологічного занурення” (*занурився в сон*), “ментального занурення” (*занурився в роздуми*). Обрання ж за вихідну експерієнціальної ситуації “занурення” матиме розвиток семантичної похідності у напрямі ситуацій “вираження стану занурення” (*задумлива усмішка*), “враження від вияву стану занурення” (*задумлива тиша*), “результат вияву стану занурення” (*вдумливий аналіз*) і т. ін., див. [1].

Осмислення ситуації в іншій перспективі засвідчує зміну **профілю ситуації**. Зміна профілю ситуації передбачає зміну “точки споглядання” суб’єкта пізнання на ситуацію – суб’єкт осмислює (інтерпретує) ситуацію в новій (чуттєвій або ціннісній) перспективі. Ситуація може змінювати як зовнішній, так і внутрішній профіль. Перехід в іншу ситуацію (ситуацію іншого семантичного класу) засвідчує зміну її зовнішнього профілю (зазначимо, що основою для об’єднання слів у семантичний клас може бути “будь-яка лінгвістично цікава, або нетривіальна, семантична ознака, що повторюється у багатьох словах і обов’язково має мовне вираження в тих чи інших їхніх властивостях – у морфологічних особливостях, аспектуальній поведінці, сполучуваності і т. ін.” [13, с. 44]). Зокрема, осмислення перцептивної ситуації в ціннісній перспективі може змінити її профіль на ситуацію оцінки, пор.: укр. *Я бачу тебе* → *Я бачу тебе наскрізь*; пол. *Widzę cię* → *Widzę tą sytuację przez pryzmat wcześniejszych doświadczeń*; англ. *I saw it going over the horizon* → *They were very friendly, but I quickly saw through them*. Ситуація руху може бути осмислена в перспективі ситуації інтелектуальної діяльності, пор.: укр. *Поїзд доходить до станції* → *Петро Петрович дійшов до думки, що власне тепер земські начальники мають найбільшу місію культурну і політичну*; пол. *Statek doszedł do portu* → *Coraz bardziej dochodził do przekonania, że sprawa nie jest taka prosta*; англ. *The train from Boston is coming* → *Did you come to any conclusions at the meeting this morning?*, а ситуація ментального стану – в перспективі ситуації фізичного стану, пор.: укр. *Обличчя його враз стало скупчене, очі глянули гостро й пронизливо* → *Лунає вибух. І там, де щойно була скупчена крига, завирувала, запінилася холодна сиза вода*; пол. *Byli skupieni i pilnie pracowali* → *Skupiona zabudowa wsi*; англ. *Then calm, concentrated, and still, and slow, he lay coiled like the boa in the wood* → *The concentrated beams of the sun made the aurum fulminans go off*. Перехід в межах тієї ж ситуації кваліфікується як зміна внутрішнього профілю ситуації. Приміром, перцептивна ситуація “наочного вияву” (компонент

'видно X') може бути переосмислена як перцептивна ситуація "наочного виокремлення" (компонент 'X наочно виокремлюється на тлі Y'), пор.: укр. *Внизу під нами чорніє море*; пол. *Po drugiej stronie drogi czernił się młody las*; англ. *A snow-covered hedge loomed up ahead of him and he made for the shelter of it* (перцептивний об'єкт у сегменті актуального спостереження суб'єкта сприйняття) → укр. *Труби далеких заводів, будинки й дерева Петроградської сторони і особливо струнки шпилі Петропавлівської фортеці чорніли на фоні незгасного призахідного неба, мов іграшкові силуети з чорного паперу*; пол. *Postacie w naturalnej wielkości białą się na tle buczynowego lasu*; англ. *Jackdaws flocked noisily at the back of the wood; only occasionally did their silhouettes show black against the sky* (перцептивний об'єкт виокремлений на тлі іншого об'єкта).

Зміна профілю ситуації веде до розширення або звуження "повноважень" ключових учасників ситуації. Такі "повноваження" – суть характеристики, які учасники набувають або втрачають, виявляють або приховують у міру осмислення людиною змін, що відбуваються в світі (в певній ситуації) або в самій людині. Розширення або звуження "повноважень" ключових учасників ситуації засвідчує зміну **профілю актанта**. Зміна профілю визначає тип похідності. Змінюватися можуть:

а) тип або склад учасників ситуації (рольова похідність), пор. дериваційні стратегії зміни ситуації у напрямі "перцептивний рух" → "семіотичний рух": укр. *мигати* "раз у раз яскраво блищати, світитися переливчастим світлом": *Страшна блискавка мигає* → *мигати* "чим посилати короткі світлові сигнали": *Мигати бортовими вогнями*; пол. *migać* "świecić nierównym lub przerywanym światłem": *Lampa migala, aż zgasła* → *migać* "poruszać czymś bardzo szybko": *Mignął konduktorowi biletem*; англ. *flash* "to illuminate intermittently": *The darkened sky flashed by frequent lightning* → *flash* "to display suddenly and briefly": *She flashed her ID card at the guard*. Цільова ситуація засвідчує зміну типу учасника: учасник-перцепт набуває статусу учасника-сигналу. Поза тим, ситуація поповнюється учасником-адресатом – той, кому адресований сигнал;

б) комунікативний ранг учасників ситуації (прагматична похідність), пор.: укр. *звучати* "мати якісь характерні ознаки, риси, певне забарвлення": *Голос звучить тривогою* → *звучати* "виявлятися в звуках мови, пісні і т. ін. (про почуття, настрої і т. ін.)": *У голосі звучить тривога*; пол. *szeleścić* "wydawać szelest": *Liście szeleszczą na wietrze* → *szeleścić* "wywoływać szelest": *Wiatr szeleści liśćmi*; англ. *smell* "to inhale the odour or scent of (a thing)": *I smell the rose* → *smell* "to give out, send forth, or exhale an odour": *The rose smells good to me*. Зміну вихідної ситуації визначає стратегія "зсуву фокуса уваги" – "зміщення центру уваги з одного учасника на іншого – за рахунок діатетичного зсуву, який підвищує у ранзі одного та понижує іншого" [11, с. 158];

в) категоріальна властивість учасників ситуації (таксономічна похідність), пор.: укр. *м'який* "який угинається, подається при дотику, натискуванні тощо": *Вона скинула плащ, умостилася зручніше на м'яких подушках* → *м'який* "поступливий, піддатливий": *Ти, куме, занадто м'який, занадто податливий*; пол. *miękki* "uginający się pod wpływem nacisku, nie dający wrażenia twardości, sztywności przy dotykaniu": *miękka poduszka* → *miękki* "mało stanowczy; ustepliwy, łagodny, dobroduszny": *Był za miękki do prowadzenia interesów*; англ. *soft* "yielding readily to touch or pressure; not hard or stiff": *a soft pillow* → *soft* "yielding readily to emotions of a tender nature": *He found himself quite soft on the subject*. Розширення концепту ситуації реалізується на основі аналогії за ознакою зміни таксономічного класу учасника: РІЧ → ЛЮДИНА;

г) денотативний статус учасників ситуації (референційна похідність), пор.: укр. *І невже це вона була в його обіймах, та велична, закутана в чорне, надосяжно-далека,*

прекрасна → чорне “розм. одяг, плаття такого кольору”: *Одягнуся в чорне, – піду в черниці запишуся*; пол. *czerní* “czarna tkanina”: *Dama spowita w czerní* → *czerní* “czarne ubranie”: *Postać w czerni*; англ. *black* “black fabric or material”: *She often dresses in black* → *black* “black clothing, esp. as a sign of mourning”: *He wore black at the funeral*. Цільова ситуація засвідчує зміну в типі референції учасника: атрибутивний (нереферентний) → атрибутивно-референтний;

г) позиційна характеристика учасників ситуації (дейктична похідність), пор.: укр. *мерехтіти* “світити тремтливо, нерівно (про світло); блимати, мигтіти”: *Доц посилювався, вогні в російському таборі тьмяно мерехтіли* → *мерехтіти* “відбивати слабке, нерівне, тремтливе світло; поблискувати”: *Безліч срібних свічників, дорогоцінних канделябрів і інших посудин стояла або висіла довкола, граючи і мерехтячи при слабім світлі тьмота*; пол. *migotać* “świecić nierównym lub przerywanym światłem, być widocznym raz po raz przez krótką chwilę”: *Ogień migotał na kominku* → *migotać* “mienić się w blasku światła; połyskiwać, skrzyć się”: *Rzeka migoce w słońcu*; англ. *twinkle* “to shine with rapidly intermittent light; to emit tremulous radiance; to sparkle; to glitter”: *A solitary light which twinkled through the darkness* → *twinkle* “to sparkle in the light”: *The diamond on her finger twinkled in the firelight*. Цільову ситуацію вивершує зміна локалізації суб’єкта спостереження: учасник “об’єкт світлової емісії” осмислюється як ситуативний об’єкт, що “виявляє себе” безвідносно до джерела емісії.

У перспективі міжмовного зіставлення семантичної деривації параметри “зміна профілю ситуації” (ситуативний параметр) та “зміна профілю учасника ситуації” (актантний параметр) виявляють відповідності (подібності й розбіжності) динаміки розвитку семантичної парадигми лексики в близькоспоріднених та неспоріднених мовах. Релевантність (значущість) таких параметрів у зіставленні семантичної похідності визначається їх здатністю відтворити (задати) перспективу розвитку певного стану справ.

Ситуативний параметр засвідчує подібності й розбіжності у зміні профілю ситуації зіставлюваних лексичних одиниць або класу лексичних одиниць. Зміни профілю ситуації виявляють відповідність зовнішнього або внутрішнього профілю семантичної похідності.

Відповідність **зовнішнього** профілю встановлює подібності й розбіжності зміни профілю в перспективі переходу до іншої ситуації. Перехід в іншу ситуацію передбачає перебудову конфігурації концепту вихідної (прототипної) ситуації (напр., у спосіб додавання або вилучення учасника ситуації) або створення нової конфігурації. Зокрема, лексичне значення перцептивного дієслова *бачити* “сприймати очима, спостерігати”, яке характеризує ситуацію “сприйняття”, пор.: *Я бачу сірі будинки*, передбачає три обов’язкові актанти, два з яких – змінні учасники: *Я* (суб’єкт сприйняття) і *сірі будинки* (об’єкт сприйняття) та один постійний учасник: *очі* – актант, інкорпорований у семантику перцептива (пор. англійське *She eyed the other passengers warily*, де інкорпорований актант виражений як кореневий елемент дієслова-присудка). Якщо видалити учасника “об’єкт сприйняття”, пор.: *Я бачу!*, то ситуація “сприйняття” змінюється або на ситуацію “відновлення перцептивного контакту”: ‘Я знову бачу’, або “іронічної оцінки”: ‘Я бачу, як ти до мене ставишся’. Вилучення інкорпорованого актанта приведе до реномінації ситуації знаком із ширшим екстенсіоналом значення, наприклад, перцептивом *сприймати* “відобразити у своїй свідомості предмети та явища об’єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття”. Створення нової конфігурації відзначено в класі колоративних номінацій за ознакою ‘який має очі синього (блакитного) кольору’, пор.: укр.

блакитноокий; синьоокий; пол. *błękitnooki, niebieskooki*; англ. *blue-eyed*. Названі відповідники виявляють подібності в реалізації (розширенні) концепту ситуації до меж асоціативної ситуації за ознакою зміни таксономічного класу учасника, пор.: укр. *синьоокі озера, синьоока ніч, синьоокі волошки, Волинь синьоока, синьоокі луки, синьоокий льон, синьоокі проліски, блакитноокий світанок, блакитноока мрія*; пол. *błękitnookie jeziora, błękitnooka noc, niebieskookie gwiazdy*; англ. *blue-eyed grass, blue-eyed soul music* (див. нижче). Розбіжностями відзначено перехід у зону оцінної ситуації в англійській мові (створення нової конфігурації), пор.: *blue-eyed* “innocent, ingenuous; favoured”: *blue-eyed boy*. В українській та польській мовах відсутність такого переходу кваліфікуємо як відповідність **нульового** профілю (нуль-профілю).

Відповідність **внутрішнього** профілю встановлює подібності й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у межах тієї ж ситуації. Такі переходи можна спостерігати при підвищенні ступеня виокремлення (фокусуванні) або пониженні ступеня виокремлення (дефокусуванні) певних елементів ситуації. Названі ступені виокремлення можуть бути реалізовані через механізми: а) введення в поле зору або виведення з поля зору номінатора тих властивостей ситуації, які первісно були її істотними властивостями; б) зміни фокуса і тла; в) підсилення або послаблення фокуса за рахунок розширення або звуження його меж, створення множинних фокусів, накладання фокусів і т. ін., див. [4, с. 65]. Зокрема, перехід із ситуації “внутрішній (емоційний) стан людини” в ситуацію “зовнішнє вираження такого стану” в семантиці густативних номінацій укр. *кислий*, пол. *kwaśny*, англ. *sour*, реалізується на основі механізму створення множинних фокусів, які характеризують розвиток ситуації за ознакою вияву “супровідних” (суміжних) властивостей Експерієнцера (суб’єкта емоційного стану), пор.: укр. *кислий* “незадоволений, пригнічений, похмурий, сумний”: *Чого ти такий кислий, Яремо?* → “який виражає незадоволення, пригніченість, нудьгу, сум”: *кисле обличчя, кисла гримаса, кислий голос, кислий настрій*; пол. *kwaśny* “o człowieku: niezadowolony, ponury, zgryźliwy”: *Był kwaśny od samego rana* → “wyrażający niezadowolenie, zły humor, będący oznaką złego nastroju”: *kwaśna mina, kwaśny uśmiech, kwaśne uwagi*; англ. *sour* “having a harsh, morose, or peevish disposition; sullen, austere; gloomy, discontented, embittered”: *sour editor* → “displaying, expressing, or implying displeasure or discontent; peevish, cross”: *sour countenance, looks, mouth, words, discourse, opinion, retreat, exit, obedience*. Розбіжності відзначено в англійській мові, в якій ситуація виявляє розширення за ознакою вияву суміжних дій Експерієнцера (*retreat, exit, obedience*).

Актантний параметр засвідчує подібності й розбіжності змін у профілі учасника заданої ситуації. Зміни профілю учасника виявляють відповідність первинного або вторинного профілю семантичної похідності.

Відповідність **первинного** профілю встановлює подібності й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у межах того ж типу похідності (напр., рольовий → рольовий, комунікативний → комунікативний, таксономічний → таксономічний і т. ін.). Пор. відповідності семантичного переходу на рівні реалізації таксономічного класу учасника в номінаціях укр. *блакитноокий; синьоокий*; пол. *błękitnooki, niebieskooki*; англ. *blue-eyed* (див. вище). Відповідники демонструють тенденцію до реалізації таксономічного класу в напрямі ЛЮДИНА → ПРИРОДНІ ОБ’ЄКТИ, подекуди ВЛАСНІ НАЗВИ. Однак, якщо в українській та польській мовах такі учасники виявляють ознаки поетичних номінацій (як варіант уособлення), то в англійській мові – термінологічних (ідентифікаційних) назв, пор.: *blue-eyed grass* “*Sisyrinchium Bermudianum*, a large genus of annual to perennial plants of the iris family, native to the New World”; *blue-eyed Mary* “a North American plant, *Collinsia verna*, of the

figwort family, having long-stalked flowers with the upper lip white or purple and the lower lip blue”. Пор. також номінації *black-eyed pea* “spec. Of a variety of pea: having a black speck”; *black-eyed Susan* “a name applied to various plants having pale flowers with dark centres, esp. *Thunbergia alata* and *Rudbeckia hirta*” і т. ін. Розбіжностями відзначено ситуацію “ментального руху”, в якій семантичний перехід реалізовано за ознакою зміни комунікативного рангу учасника в зоні концепту Експерієнцера (суб’єкта ментального стану). В українській та англійській мові перехід допускає топікалізацію як Експерієнцера, так і учасника *nomina anatomica*, пор.: укр. *Вона в думках поверталася до перших днів війни* → *Вона думками поверталася до перших днів війни* → *Її думки поверталися до перших днів війни.*; англ. *A strange thought flashed through her mind* → **She flashed back to a moment in time when she was a young child in pigtails** → *Her mind flashed back to the day of their divorce*. Натомість у польській мові топікалізується лише позиція Експерієнцера, пор.: *Coraz częściej wracał myślami do wczesnej młodości. Często cofam się myślą w dawne lata.*

Відповідність **вторинного** профілю встановлює подібності й розбіжності семантичних переходів, реалізованих у перспективі іншого типу похідності (напр., рольовий → комунікативний, рольовий → таксономічний, рольовий → дейктичний і т. ін.). Зокрема, семантичний перехід у межах українського фразеологізму *світу божого не видно* “1. Зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно (від сильної зливи, хуртовини, туману, пилу і т. ін.)”: *Якось він недобре прикрив лантук, кури повилазили і давай літати по хаті, битись у вікна, кудкудакати. Збили таку пилуку, що світу не видно* → “2. Когось чи чогось дуже багато”: *У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук*, виявляє ознаки референційної похідності, реалізованої на основі зміни типу референції учасника ситуації: об’єкти, що обмежують візуальне спостереження vs. будь-які об’єкти. Дериваційний зв’язок ґрунтується на імплікації “висока щільність – велика кількість” (висока щільність однорідних об’єктів, що обмежує візуальне спостереження, осмислюється як скупчення цих об’єктів у великій кількості – образ-схематична трансформація “MERGING – MASS-COUNT”, див. [17, с. 126]). Втілюючи сценарій відособленого (відмежованого) сприйняття (*detached perception*), польський відповідник *świata bożego nie widzieć* “robiąc coś, koncentrować się tylko na tym, angażować się w to całkowicie, nie zwracając uwagi na to, co dzieje się dookoła” засвідчує семантичний перехід за ознакою дейктичної похідності на основі позиційної зміни суб’єкта спостереження: ‘наочне обмеження’ vs. ‘наочна відсутність’. Дериваційний зв’язок ґрунтується на імплікації “глибше (ментальне) занурення – більше відособлення (відмежовування)” (чим більше людина ментально занурюється в якусь проблему, тим більше вона відмежовується від навколишнього середовища). Англійський відповідник *to be snowed under (with smth.)* “to have so much work that you have problems dealing with it all; to be overwhelmed, esp. with paperwork” концептуально наближений до українського та польського фразеологізмів у тому сенсі, що імпліцитно виявляє ознаки ситуації обмеженого візуального спостереження, пор.: *snow (under)* “to cover with, to bury in snow; *fig. to submerge, overwhelm, overpower, etc.*” → *cover* “to hide from view”. При цьому семантичний розвиток ситуації очевидно реалізується в перспективі зміни таксономічного класу учасника: АТМОСФЕРНЕ ЯВИЩЕ → РОБОТА (ЗАНЯТТЯ).

Семантична деривація лексики виявляє ознаки похідності ситуативного типу, що передбачає розширення концепту вихідної (прототипної) ситуації до меж семантики цільової ситуації. Модель прототипної ситуації представляє ситуацію як конфігурацію альтернативних ієрархічно упорядкованих фрагментів, які ми вибудовуємо відповідно до логіки нашого життєвого досвіду. На рівні семантики слова або певного класу слів

такі фрагменти формують набір спільних семантичних компонентів, які й визначають конфігурацію концепту прототипної ситуації. Розширення окреслює перебудову конфігурації концепту вихідної ситуації або створення нової конфігурації концепту, що засвідчує зміни в профілі ситуації (осмислення ситуації в іншій пізнавальній перспективі) та профілі актанта (в аспекті розширення або звуження “повноважень” ключових учасників ситуації).

У перспективі міжмовного зіставлення семантичної деривації параметри “зміна профілю ситуації” та “зміна профілю учасника ситуації” виявляють відповідності (подібності й розбіжності) семантичних переходів між значеннями лексики у близькоспоріднених мовах. Відповідність за параметром “зміна профілю ситуації” встановлює подібності та розбіжності семантичних переходів за ознаками зовнішнього профілю (реалізованих у перспективі іншої ситуації) та внутрішнього профілю (реалізованих у межах тієї ж ситуації). Зміни зовнішнього профілю ситуації зумовлені чинником переходу в іншу ситуацію (ситуацію іншого семантичного класу). Зміни внутрішнього профілю ситуації зумовлені чинником фокусування (підвищення ступеня виокремлення) або дефокусування (пониження ступеня виокремлення) певних елементів ситуації. Відповідність за параметром “зміна профілю актанта” встановлює подібності та розбіжності семантичних переходів за ознаками характеристик, які учасники набувають або втрачають, виявляють або приховують у міру осмислення людиною змін, що відбуваються в світі (в певній ситуації) або в самій людині. У межах параметра “зміна профілю актанта” встановлено два типи відповідностей: первинного профілю (перехід у межах того ж типу похідності: напр., рольовий → рольовий, комунікативний → комунікативний, таксономічний → таксономічний і т. ін.) та вторинного профілю (перехід у перспективі іншого типу похідності: напр., рольовий → комунікативний, рольовий → таксономічний, рольовий → дейктичний і т. ін.).

Перспектива відтворення специфіки національно-мовних картин світу, виявлення універсальних механізмів концептуалізації в аспекті всіх можливих зв'язків між мовними значеннями визначає доцільність подальших досліджень семантичної деривації лексики різних семантичних класів в зіставному та типологічному аспектах.

Л і т е р а т у р а

1. Деменчук О. В. Моделі семантичної деривації лексики “ментального занурення” (на матеріалі української, польської та англійської мов) / О. В. Деменчук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія / [гол. ред. А. В. Корольова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2015. – Т. 18. – № 1. – С. 49–56.
2. Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 672 с. – (Studia Philologica).
3. Иорданская Л. Н. Смысл и сочетаемость в словаре / Л. Н. Иорданская, И. А. Мельчук. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 672 с. – (Studia Philologica).
4. Ирисханова О. К. Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования / О. К. Ирисханова. – М. : Языки славянской культуры, 2014. – 320 с. – (Studia Philologica).
5. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфическое в языке) / А. Е. Кибрик. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 336 с.
6. Курилович Е. Заметки о значении слова / Е. Курилович // Вопросы языкознания : Наука, 1955. – № 3. – С. 73–81.
7. Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г. И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
8. Кустова Г. И. О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы / Г. И. Кустова // Вопросы языкознания : Наука, 2005. – № 3. – С. 53–79.
9. Мельчук И. А. Русский язык в модели “Смысл ↔ Текст” / И. А. Мельчук. – Москва ; Вена : Языки русской культуры ; Венский славистический альманах, 1995. – 682 с.

10. *Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / А. Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia Philologica).
11. *Падучева Е. В.* Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с. – (Studia Philologica).
12. *Рахилина Е. В.* Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / [ред. А. А. Кибрик, И. М. Кобозева, И. А. Секерина]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
13. *Розина Р. И.* Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол / Р. И. Розина. – М. : Азбуковник, 2005. – 302 с.
14. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – [2-е изд., стереот.]. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
15. *Якобсон Р.* К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа / Р. Якобсон // Избранные работы / [ред. В. А. Звегинцев, предис. Вяч. Вс. Иванов]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 133–175. – (Языковеды мира).
16. *Husserl E.* Cartesian meditations. An introduction to phenomenology / E. Husserl. – The Hague ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publ., 1960. – 157 p.
17. *Johnson M.* The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason / M. Johnson. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
18. *Mel'čuk I.* Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria / I. Mel'čuk // International Journal of Lexicography. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1988. – Vol. 1. – # 3. – P. 165–188.
19. *Schäfer F.* The syntax of (anti-)causatives: External arguments in change-of-state contexts / F. Schäfer. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publ., Co., 2008. – 324 p. – (Linguistik Aktuell / Linguistics Today ; v. 126).
20. *Van Valin R. D., Jr.* Syntax: Structure, meaning and function / Jr., R. D. Van Valin, R. J. LaPolla. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 744 p. – (Cambridge Textbooks in Linguistics).

R e f e r e n c e s

1. *Demenchuk O. V.* Modeli semantichnoi deryvatsii leksyky “mentalnoho zanurennia” (na materiali ukrainskoi, polskoi ta anhliiskoi mov) [Models of semantic derivation of “mental absorbedness” vocabulary (based on the Ukrainian, Polish and English languages)] / O. V. Demenchuk // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho lnhvystychnoho universytetu. Serii Filolohii / [hol. red. A. V. Korolova]. – K. : Vyd. tsentr KNLU, 2015. – T. 18. – № 1. – S. 49–56.
2. *Zaliznjak Anna A.* Mnogoznachnost' v jazyke i sposoby ee predstavlenija [Polysemanticism in language and ways of its representation] / Anna A. Zaliznjak. – M. : Jazyki slavjanskih kul'tur, 2006. – 672 s. – (Studia Philologica).
3. *Iordanskaja L. N.* Smysl i sochetaemost' v slovare [Meaning and co-occurrence in the dictionary] / L. N. Iordanskaja, I. A. Mel'čuk. – M. : Jazyki slavjanskih kul'tur, 2007. – 672 s. – (Studia Philologica).
4. *Irishanova O. K.* Iгры fokusa v jazyke. Semantika, sintaksis i pragmatika defokusirovanija [Focus games in language. Semantics, syntax and pragmatics of defocusing] / O. K. Irishanova. – M. : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2014. – 320 s. – (Studia Philologica).
5. *Kibrik A. E.* Oчерки po obshhim i prikladnym voprosam jazykoznanija (universal'noe, tipovoe i specificheskoe v jazyke) [Essays on general and applied issues of linguistics (universal, typical and specific things in language)] / A. E. Kibrik. – M. : Izd-vo MGU, 1992. – 336 s.
6. *Kurilovich E.* Zametki o znachenii slova [Notes on the word meaning] / E. Kurilovich // Voprosy jazykoznanija : Nauka, 1955. – № 3. – S. 73–81.
7. *Kustova G. I.* Tipy proizvodnyh znachenij i mehanizmy jazykovogo rasshirenija [Types of derived meanings and mechanisms of language extensions] / G. I. Kustova. – M. : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 472 s.
8. *Kustova G. I.* O semanticheskom potenciale slov jenergeticheskoi i jeksperiencial'noj sfery [On a semantic potential of words of energy and experiential domains] / G. I. Kustova // Voprosy jazykoznanija : Nauka, 2005. – № 3. – S. 53–79.
9. *Mel'čuk I. A.* Russkij jazyk v modeli “Smysl ↔ Tekst” [The Russian language in the “Meaning ↔ Text” perspective] / I. A. Mel'čuk. – Moskva ; Vena : Jazyki russkoj kul'tury ; Venskij slavisticheskij al'manah, 1995. – 682 s.

10. *Mustajoki A.* Teorija funkcional'nogo sintaksisa: ot semanticheskikh struktur k jazykovym sredstvam [Theory of functional syntax: from semantic structures to language means] / A. Mustajoki. – M. : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2006. – 512 s. – (Studia Philologica).
11. *Paducheva E. V.* Dinamicheskie modeli v semantike leksiki [Dynamic models in the semantics of vocabulary] / E. V. Paducheva. – M. : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 608 s. – (Studia Philologica).
12. *Rahilina E. V.* Osnovnye idei kognitivnoj semantiki [Keynotes of Cognitive Semantics] / E. V. Rahilina // *Sovremennaja amerikanskaja lingvistika: Fundamental'nye napravlenija* / [red. A. A. Kibrik, I. M. Kobozeva, I. A. Sekerina]. – [2-e izd., ispr. i dop.]. – M. : Editorial URSS, 2002. – S. 370–389.
13. *Rozina R. I.* Semanticheskoe razvitie slova v russkom literaturnom jazyke i sovremennom slenge: glagol [Semantic extension of the word in the Russian literary language and modern slang: A verb] / R. I. Rozina. – M. : Azbukovnik, 2005. – 302 s.
14. *Shmelev D. N.* Problemy semanticheskogo analiza leksiki [Problems of semantic analysis of vocabulary] / D. N. Shmelev. – [2-e izd., stereot.]. – M. : KomKniga, 2006. – 280 s.
15. *Jakobson R.* K obshhemu ucheniju o padezhe. Obshhee znachenie russkogo padezha [Contribution to the general theory of case: General meanings of the Russian cases] / R. Jakobson // *Izbrannye raboty* / [red. V. A. Zvegincev, predis. Vjach. Vs. Ivanov]. – M. : Progress, 1985. – S. 133–175. – (Jazykovedy mira).
16. *Husserl E.* Cartesian meditations. An introduction to phenomenology / E. Husserl. – The Hague ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publ., 1960. – 157 p.
17. *Johnson M.* The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason / M. Johnson. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
18. *Mel'čuk I.* Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria / I. Mel'čuk // *International Journal of Lexicography*. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1988. – Vol. 1. – # 3. – P. 165–188.
19. *Schäfer F.* The syntax of (anti-)causatives: External arguments in change-of-state contexts / F. Schäfer. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publ., Co., 2008. – 324 p. – (Linguistik Aktuell / Linguistics Today ; v. 126).
20. *Van Valin R. D., Jr.* Syntax: Structure, meaning and function / Jr., R. D. Van Valin, R. J. LaPolla. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 744 p. – (Cambridge Textbooks in Linguistics).

Деменчук О. В. Типы и стратегии семантической деривации лексики в аспекте межъязыковых исследований.

В статье рассматриваются типы и стратегии семантической деривации лексики в аспекте межъязыковых исследований. На материале перцептивной лексики украинского, польского и английского языков определены особенности динамики развития семантической парадигмы лексики в сопоставительном аспекте. Обоснована методологическая релевантность использования понятия “модель ситуации” как tertium comparationis в сопоставлении семантической деривации лексики. Определены типы соответствий (сходств и различий) реализации механизмов и стратегий семантической деривации лексики в близкородственных и отдаленно родственных языках.

Ключевые слова: семантическая деривация, ситуация, участник (актант), перспектива, профиль.

Demenchuk O. V. Types and Strategies of Vocabulary Semantic Derivation in the Aspect of Cross-Linguistic Studies.

The paper focuses on types and strategies of vocabulary semantic derivation in the aspect of cross-linguistic studies. Based on perception vocabulary of the Ukrainian, Polish and English languages, the paper ascertains the peculiarities of vocabulary semantic paradigm development dynamics in the contrastive aspect. The methodological relevance of the “model of situation” notion as tertium comparationis in comparing vocabulary semantic derivation has been substantiated. Types of correspondences (similarities and differences) of mechanisms and strategies of vocabulary semantic derivation in closely related and unrelated languages have been established.

Keywords: semantic derivation, situation, participant (actant), perspective, profile.